

**Az Egyetemes Philológiai Közlöny százéves évfordulójára
(Az intézményes tudományos szervezés
első hazai irodalomtörténeti orgánuma)**

NÉMETH G. BÉLA

Kezdeményező korszakokra a történelemben rendszerint végrehajtók, kimunkálók következnek. A történelem szép összhangú dialektikája, persze, ritkán érvényesül zökkenőnlenül. A mi reformkorunk s polgárosító forradalmunk kezdeményeire is a végrehajtás mily tragédián át s a kimunkálás mily felemásan következett! Vizsgáltuk, bőven, történetírásunkban, az elmúlt három évtized folyamán, mit nem hajtott végre e kezdeményekből a kiegyezéssel induló korszak. Ma azt is kezdjük számba venni, mit sikerült, bármi hiánnyal s hibával is, tető alá hoznia. S ez így talán helyesebb, történetibb; hiányt és eredményt mindig egymáshoz viszonyítva, egymásba kapcsolva szemlélni.

A korszak első tizedéből manapság sok centenáriumra kerül sor. Jellemzően azonban nem annyira egyes nagy alkotások, életművek vagy egyéniségek, mint inkább intézmények centenáriumára. S ha az Akadémia működésének 1859–61-es felújulása után s a nehezen bár, de mégiscsak nekilendülő városiasodás, tőkésedés, iparosodás nyomán a természettudományban valóban jelentős munka indult meg – a társadalomtudományok is jónéhány évfordulóra tekinthetnek vissza, ha tán nem is oly elégedettséggel, mint versengő testvérük, a természettudomány.

Az irodalomtudománynak, az irodalomtörténetírásnak egyik jelentős centenáris dátuma ez a mostani esztendő, az 1977-es. Száz esztendeje indult el útjára az a folyóirat, amely mind a magyar irodalmi anyagföltárás, mind pedig a szorosabban vett irodalomtörténetírás intézményes kereteit megteremtette. Az *Egyetemes Philológiai Közlöny* megjelenésének s munkájának fontosságát, kivált első két évtizedében, az a nagyarányú szövegkiadás, amely működésével párhuzamosan és vele karöltve végbement, éppoly jól tanúsítja, mint az, hogy oly gárdát nevelt fel, mely a századvégre, a századelőre már két magyar irodalomtörténeti folyóiratot is fönn bírt tartani – konzervatív szemlélettel ugyan, de az európai többséghez viszonyítva igen tisztos színvonalon. Tanulmányunkban (első kidolgozása az *ItK* számára készült) itt, e módosított változatban folyóiratunk, a *Filológiai Közlöny* ősenek két évtizedét foglaljuk össze. A lap szorosabban vett tárgyi-könyvészeti leírását ezúttal mellőzhetjük; félszázados fordulója alkalmával ugyanis Eckhardt Sándor igen pontosan adta meg; amit e tekintetben, az újabb kutatások nyomán, változtatni kellett, megváltoztattuk.

I. Az EPhK megjelenésének magyar s külföldi körülményei

1. *A kettős indulás; az első: magas igény és gyenge helyzetismeret: epigon megvalósulás*

A *Közlöny* is, mint később az *Irodalomtörténeti Közlemények* is, két nekifutással, két szerkesztői együttessel és elképzeléssel indult el útjára. Először 1871–72-ben Hóman Ottónak s Bartal Antalnak közös szerkesztésében és kiadásában. Az igazi kezdeményező és mozgató, a közös szerkesztés ellenére, az ekkor harminc esztendő s Hóman volt. A vállalkozás iránt mint kultuszminiszter Eötvös is érdeklődést mutatott; a megvalósulás azonban, állítólag, nem nyerte meg tetszését. Támogatást, mindenesetre, utóda (és sógora s nézeteinek mindenben benső ismerője), Trefort nem biztosított a lapnak, s az fedezet híján egy esztendő múltán meg is szűnt.

Az új alapítás hat esztendő teltén következett be, 1877-ben. Ez a hat esztendő annak az évtizednek volt kifejlő végszakasza, amelynek rendkívül fontosságát egyre inkább felismerjük a magyar gondolkodás történetében. Ebből a második alapításból teljesen kizárult Hóman; Bartal viszont rendszeres munkatársként vett részt ennek a lapnak a munkájában is. S emellett Hómannel szemben folytonos kicsinylő, ellenséges utalásokat engedett meg az új lap magának, míg végül Ábel Jenő, az együttes munkalázban elharmvadt ifjú erőtünevénye s élre bocsátott irányjelzője leszámolásnak is beillő polémiában tette szinte egészen lehetetlenné Hóman helyzetét.

Volt-e ez ellenségességnek valami történélmét megvilágító, felfogásbeli alapja, vagy csak személyi, esetleg csoportügyről volt szó?

Nem kétséges, hogy az 1876-ban indult lap első folyamainak leggyengébb számai is erősebbek voltak Hómanéknál akár legjobb számainál is. A sok külföldi kivonat, a sok önelvű, érthetőség nélkül fogalmazott cikk s a részletekbe vesző s konklúzió híján való tisztázgatás oly színezetet kölcsönzött a 71-es vállalkozásnak, mintha egy német egyetem helyi közlönyének magyar melléklapja lett volna. Szakmájuk falai közé húzódott tudósok kényelmes belső eszmecseréje, amely a kívülállóknak szinte semmit sem mondott. A 76-os lap egyik gyakran s méltán hangoztatott ellenvetése az volt elődjével szemben, hogy az nem mérte föl a hazai helyzetet, s így nem tudott sem megfelelő munkatársi tábor, sem megfelelő működési kört kialakítani. A minden tudományos vállalkozást szívesen támogató, de ridegen reális Hunfalvy Pál, ez a valóban európai mércéjű tudós, némi önironikus rezignációval mondta a bukás után s az új kezdemények láttán: hagyjuk e stúdiumokat egyelőre a németeknek (s a nyugatiaknak), a mi szakembereink felkészültsége és mennyisége művelését nálunk még nem teszi lehetővé.

Hóman vállalkozásában volt mégis egy kortörténeti érdekű, megkülönböztető vonás, amelyet érdemes szóvá tenni. Ő adott rövid előfizetési felhívást és célkitűző programot, a 77-es vállalkozás nem. A program előterjesztésének a hiánya az utóbbi vállalkozásban egyértelműen Heinrich Gusztáv szellemét lehelte; megvetett minden dikciózó előszót, ígéretést, fogadkozást. „Egyik fő baja összes magyar filológiai (irodalomtörténeti) munkásságunknak az ún. nagyközönségre való folytonos tekintet: ez okozza amaz üres szólalmoknak és esztelen szellemességeknek egy jó részét, melyekkel irodalomtörténeti dolgozatokban oly gyakran találkozunk” (1877: 300). A dikciózásnak ugyan Hóman sem volt híve, de nyomatékos hivatkozása a „tudományok vívmányainak”

honosítási szükségére mint „szellemi hátramaradásunk” legyőzésének feltételére, a 70-es évek nemzedékeinek szellemével s tónusával hangzott össze.

Am nem a másfél oldalas program ténye és tartalma az igazán figyelmet érdemlő, hanem a két szerkesztő bemutatkozó tanulmánya. Bartal az összehasonlító nyelv-tudomány mibenlétéről, történeti értékéről s új irányzatairól értekezett, három folyta-tásban, Hóman a homéroszi kérdés akkori állásáról, ugyancsak három számon át. Bartal oly kiindulást helyezett cikke élére, melyet a 77-es *Közöny*ben ritkán találunk. Buckle civilizációtörténetéből s Darwin alapművéből vett munkájához történet szemléleti s köz-életi ihletést, s a felvilágosodás ama kauzális-racionális örökségének megfelelően igyekezett fölépíteni érvelését, amelynek jegyében az 1870 előtti európai pozitívizmus az aufklärismus folytatójának s a romantikus történetiség hibái kiiktatójának vallotta magát. „Amint a népek történetének megírásában nem elégszünk meg már többé az egyszerű tények elősorolásával, hanem iparkodunk az események okait keresni, [s] az emberek társadalmi és műveltségi állapotában évről-évre, századról-századra előforduló változások és megrázkódtatások törvényeit fűrészni, s amint a természetbűvár sem elégszik meg csak a tünetményeknek, a tényleg [azaz: külső megjelenésükben] nyilatkozó hatásoknak szemléletével és leírásával, hanem kísérletek, összehasonlítások és beható megfigyelések segédelmével azon törvények felkutatására és megállapítására törekszik, melyek szerint az anyagi világnak ezen nyilatkozásai kimagyarázhatók” – „éppúgy” kell nyelvésznek és irodalom-búvárnak is eljárnia (241. l.). Hóman pedig azt hangsúlyozta, ha Friedrich August Wolfnak nem volt is igaza, midőn a homéroszi eposzok részleteit más-más költőknek tulajdonította, helyesen kereste a nép művelődési áramlataiban a nagy költe-mény rétegeinek forrásait, s August Boeckh egyetemes életforma-kutatásával társítva törekvései Karl Lachmann egzaktabb módszerei után is hasznosak, még ha esetleg az ellenfél (főleg Gregor Wilhelm Nitzsch s Otfried Müller) oldalán áll is az igazság.

Bartal értekezésében kétségkívül túlvitte (mégpedig némi dilettantizmussal) a természettudományi módszerek érvényesítésének történeti, társadalmi s nyelvészeti lehetőségét és követelményét. Hóman pedig nagyobb súlyt adott a maga (gyakran naivan) kommentáló elmékedéseire, mint a tárgya világos, arányos, közérthető előadására, össze-foglalására. A jellemző azonban mégis az, hogy tárgyukat „a szellemi hátramaradás” megszüntetése jegyében úgy igyekeztek előadni, hogy az új hazai lehetőségek s a poziti-vista tudományosság társadalmi-világnézeti távlatába s művelődési programjába ideo-logikusan próbálták beilleszteni. Tárgyuk e lelkes, társadalmias, utilitáriusan tudomány-hívő kezelése s ideologikus szemlélete köti, sorolja őket a hetvenes évek „reform”-nemzedékeihez.

Lapjuk azonban, igaza volt Heinrichnek és táborának, mégha állami támogatás főntartotta volna is, szükségszerűen visszhangtalan s hatástalan maradt volna. Helyzet-ismeret nélkül a lelkesség nem sokat ér, az ideologikusság pedig, ily esetben, egyenesen gátló tényezővé is válhat. Csődjük, helyzetismeretük hiánya történet-szociológiai szem-szögből is tanulságos. Mindketten hazai német családból s német milióból indultak. De mindketten másból. Illeszkedési, hasonulási fok tekintetében meglehetősen eltértek egymástól. Hóman Mosonból származott; olyan területről tehát, amelynek lakosságában többnyire bizonytalan volt a nemzeti hovatartozás tudata, kivált éppen művelődési szempontból. Az 50-es években nőtt fel, az osztrák kultúra folytonos ráhatásában. Fiát, a jövődő történet-szert erkölcsiségben, úgy tűnik nekünk, messze felülmúlta, de tehetségében

meg sem közelítette. Igaz akarattal vállalt magyarsága ellenére, mindvégig kötve maradt az egységes Monarchia (Thun-féle) akadémikus, kissé bildungfiliszteri művelődéskultuszához, lojális hivatalnoki szelleméhez. Azt szerette volna, ha Lajtán inneni hazája is oly fokon állt volna szellemileg, mint a Lajtán túli, s ezt egyszerű áttevő átláptálással elérhetőnek vélte. Az osztrák, ill. német classica philologia magyar tükörképét akarta megteremteni görög auktor-kiadásokkal, belterjes filológiai akribiával.

Bartal (Bartl, Bartel) a bányavárosok ama kézműves-honorácior-kisember környezetéből indult, amely rég kialakította a maga alkalmazkodását a nemesség kormányozta magyar berendezkedéshez. Jóval idősebb is volt Hómannál, s neveltetése s tanultsága is jobban hozzákötötte, hozzáillesztette a hazai birtokosság világához. Iskolákban s házi nevelőként tanított, s latin tankönyveket meg szótárakat szerkesztett a nemesi iskolázás számára. Végtelen munkabírásával a magyarországi latinság mindmáig egyik legjobb értőjének küzdötte fel magát, de különösebb képzelőerővel nem rendelkezett. Nélkülözhetetlen munkatárs, feladatteljesítő típus – Hóman lapjának feladatvállalása azonban nem volt reális. Heinrich folyóiratában tehát éppoly természetességgel fogadták Bartalt, mint amilyen ő is megtalálta ott helyét.

A hetvenes évek első felének szellemi élénkségét és szándék szerinti magasságát, történeti bizalmát és irányzatos akarását mindenesetre jól tanúsítja, hogy mozgósító légkörében szinte minden erő jellem és tehetség vállalni, részesedni, mozdítani akart, mégpedig többnyire mind az 1870 előtti pozitívista liberalizmus szellemében, amely ekkor Magyarországon még a reformkor örökségével volt átitatva.

2. A második alapítás; a realpolitikus szerkesztő, a szabadkőműves szellemű ember, a céltudatos szerkesztő: Heinrich

Mert bőven osztozott ekkor e szellemben maga Heinrich is, az Endrődi–György Adárféle *Figyelő*ben Hermann Hettner társadalmias determinációjú eszmetörténeti irányát, demokrata törekvését vállalta és propagálta. Csakhogy ekkor sem Hóman naiv átláptálós igyekezetével. A helyzetérzékeltetés s a helyzethez illeszkedés volt tulajdonságai közt a legjellemzőbb.

A magyar tudománytörténet egyik igen jelentős figurája; az irodalomtörténet-írásnak pedig fő alakjai közül való. Az irodalom intézményes történeti kutatásának döntő három első évtizedében ő volt a kezdeményező, a szervező, a nevelő egy személyben. A szellemtörténeti iskola – kivált Heinrichnek az ifjú Horváth Jánosékkal való összeütközése következtében – (tudottan vagy öntudatlanul) igyekezett elfedni jelentőségét. Aligha csak tudományos módszereik különbségei miatt. Heinrich szabadkőműves szellemiségű ember volt, meglehetősen mentes minden öröklött nemzeti s vallási kötöttségtől. Pest akkor legiskolázottabb rétegéből, a lutheránus kispolgárságból indult. Apja magán-tisztviselő egy kereskedelmi vállalatnál. A magyar megyei világ mentalitásához illeszkedő honorácior lojalitása idegen volt tőle. A világot utilitárius felvilágosodottsággal szemlélte: a lehetséges feladatvállalások és ellenszolgáltatások kölcsönös és szerződéses rendszerének. Szellemtörténeti utód-ellenfelei nemcsak rideg embernek, hanem a művészettől idegen egyéniségnek is törekedtek bemutatni. Pedig tehetséges (s szegény) tanítványaiért mindenkor igen sokat tett; s az idősebb és hivatalos hatalommal rendelkező garnitúrából ő talált elsők közt utat a *Nyugathoz*, s míg Négyessy elhidegült egykori tanítványaitól, Horváth

János pedig egykori barátaitól, ő a kurzus tombolása idején is meleg részvétellel és személyes érdeklődéssel kísérte a vidékre húzódott Babitsot; a lázadó Szabó Lőrinc pedig szinte familiáris jóérzéssel nyugtázta „az öreg” elismerését (Szabó Lőrinc, *Napló, levelek, cikkek*. Bp., 1974, 104, 106).

A lap alapításának idején azonban Heinrich pályájának, helyesebben szólva: hatalmának még a kezdetén állt. Az állami, a társadalmi, a társasági hivatalosság irányába nem is az ő neve volt a biztosíték és a belépőjegy. Hanem Ponor Thewrewk Emilé. Az Erdélyből Budán át Pozsonyba származott s egészen polgári életformát öltött, nemesi hivatalnok családban apa s nagyapa egyenlő kedvteléssel foglalkozott az antikvitással s minden egyéb történeti relikviával is. A kisvárosi német professzorok, a magyar rendházak és kollégiumok meg a betűre kapott vidéki nemesurak atmoszférája lengte körül a családot. S bár az unoka, ill. a fiú többször is megjárta a nagy német tudományos központokat, a lelkes műkedvelő s a valódi hozzáértő, mondjuk, fele-fele arányban keveredett tevékenységében. 1873-ban részt vett a német filológusok nagygyűlésén. A vendégeknak kijáró hangos ovációval fogadták felszólalását s ő, dicsőülten térve haza, összekötéseit fölhasználva, rögtön nekilátott, hogy a németekhez hasonlóan a magyar filológusokat is „Társaságba” tömörítse, évi gyűlésekkel, rendszeres folyóirattal.

Ekkor lépett be a dologba Heinrich. Thewrewknek nemcsak gondolati, nemcsak módszerbeli, de még tematikai karakterét is nehéz volna meghatározni. Amit olvasott, arról írt, s amelyen szellemben olvasott, többnyire abban is írt. Heinrich Thewrewk mellé vétette, (ha tetszik) erőszakolta magát. Hagyta, hogy társa élvezze az alapítói, az elnöki, a fővédnöki titulusokat s az ünnepi megnyitókat – maga pedig a lapot fogta kézbe szinte önkényig menő határozottsággal, s alakította helyzetismeretének magabiztos öntudatával. Helyzetismeretének végsummája pedig az volt, hogy a hatalom és a tudomány, a társadalomszerkezet és a tudomány, ez esetben a történettudomány viszonya gyökeresen megváltozott. Azt az európai változást érezte, amely 1848-cal indult el, s Nyugat-Európában 1871-gyel, nálunk pedig 1875-tel nyerte el világos értelmét. Hettner radikális-liberális történet- és tudományfelfogásának propagátorából ennek jegyében a birtokosi hatalmon belül elhelyezkedő polgári tudomány reálpolitikus szervezője lett.

Magatartás-változásának s tudományszervező tevékenységének megértéséhez azonban röviden ki kell tekintenünk e kor európai történettudományára, főleg német ókortudományára, mindenekelőtt pedig klasszika filológiájának szerepváltására.

3. Egy kitérő: válaszüton: interpretációs tudomány vagy csak textológiai filológia?

Drámai helyzetre ritkán kerül sor az olyan ősi, kiegyensúlyozott tudományágban, mint a klasszika filológia. Az 1872-es év ilyen helyzetet, ilyen fordulót hozott.

A görög-latin irodalommal foglalkozni szokásos, sőt, kötelező volt a humanizmus nagy korszaka után is, német földön is. Szellemi edzés, műveltségi bizonyíték s mindenfajta maximakészlet szerepét játszotta az antikvitás stúdiuma a protestáns észak s a katolikus dél iskoláiban egyaránt. Újraértelmező szerepet a felvilágosodás s a klasszika mozgalmában nyert újra az ókorral foglalkozó irodalomkutatás. Hogy allegorizáló és idealizáló volt ez a Winckelmann nevével jelölhető korszak, kétségtelen. Valódi történeti értelmezésre a század fordulóján és elején a művelődéstörténeti iskola gyakorlatában került sor. A felvilágosodás és romantika kettős vonzásában s a kanti, a schlegeli, a herderi

meg a hegeli történetfelfogás négyzetének sugárközpontjában álló August Boeckh, minden idők egyik legnagyobb ókortudósa, a teljes ókori élet rekonstrukcióját tűzte ki célul, hogy általa a maga történelmét értse és formálja meg minden kor (*Staatshaus-haltung der Athener*, 1877). Az irodalomtól különösen sok segítséget várt és kapott. A hegelianus korszak tovább élesztette az értelmezés ösztönzését. S a késő, a baloldali hegelianizmus még inkább fokozta a jelenre vonatkozó, értelmező törekvést. Igaz, a jobboldali is, de a mindenkor fennálló „Világrend” egyik fő igazolását igyekezett benne felmutatni.

Az előretörő junker-tökés hatalmi szövetség azonban a jobboldali, a Világrendre koncentrált értelmezésnél is szívesebben vette, s még vele szemben is előnyben részesítette a szöveghelyreállításra, szövegösszevetésre, szöveggondozásra, egyszerűen a textológiai filológiára összpontosító, „ideológiátlan”, „szak”-tudósi magatartást. Angliában, a polgári „gyakorlatiasság” hazájában egy-egy szövegkiadás esetében már korábban is érvényesültek ilyenféle törekvések. Elég a kritikai *coniectura* s *coniecturalis critica* mesterére, Richard Dawesre (1708–1765) utalni. A bismarcki Poroszországban, majd a vilmosi birodalomban azonban, a pozitívista természettudományos egzaktság öntudatának rásugárzásában, valóságos elméletté, etikává, világnézeté emelkedett ez a magatartás az akadémiai értelmiség körében, az igazi, a fogható tényekkel foglalkozó tudós komolyságának s szakemberi méltóságának biztosítékává. Valóságos bonctani laboratóriumai jöttek létre egy-egy kiváló filológus körül a szövegápolás tudományának.

S nem tagadható, hogy az irodalmi tényismeret s a föltáró módszer mérhetetlenül sokat köszönhet e műhelynek. Különösen attól fogva, hogy – Herder és a romantikusok kezdeményét folytatva s egzakttá téve – a nemzeti irodalmak régiségére is átvitték e módszereket és célkitűzéseket. A középkori szövegfeltárás európai mesteriskoláivá lettek a német egyetemek. A francia szövegkiadás nagymesterétől, Gaston Paristól, a magyar szöveggondozás atyjáig, Szilády Áronig, számtalan kiváló filológus nyerte itt el végső felkészítését. De az is igaz, hogy a Boeckh-féle álláspont ez időre éppen ellenkezőjére fordult. Ott a szöveg és minden egyéb emlék a görög élet s benne a művészet ismeretének szolgálatában állt; itt a görög élet s benne a művészet ismerete a szöveg helyreállításának, gondozásának eszközéül szolgált.

A szöveggondozás első számú kiválóságának, „a princeps philologiae”-nak ez időben Fr. Ritschl számított. A 60-as évek végén Ritschl figyelmét egy tanítványa különösen magára vonta. Rendszeresen meghívta otthonába, s az egyetem befejeztével nagy része volt abban, hogy az ifjú filológust rögtön a baseli egyetem tanárává nevezték ki, ahol a nagy Burckhardt védencévé fogadta. A fiatal tudós két esztendő múltán mesterének aggódó s büszke várakozással küldte el első könyvét, amelynek készültéről még két legjobb barátjának is csak félve tett homályos említést. Ritschl azonban ennek ellenére sem válaszolt, hogy az ifjú szerzőből végül sértődött levélben tört ki a türelmetlenség. Ellenben megjelent a könyvről a tudományág másik fiatal tüneményétől, Ulrich von Wilamowitz-Moellendorfftól egy kritika, amely szerint e könyv, *A tragédia születése a zene szelleméből* (1872) filológiának filozófia, filozófiának filológia, s mindkettőnek szakszerűtlen, pontatlan, bizonyítatlan és fölösleges; szerzője, Friedrich Nietzsche pedig a tudós feladatát s a görögség mivoltát egyaránt félreismeri. A kritikát szinte egyhangúlag helyeselte az egész tudományág, és Nietzsche, aki még egy ideig dacosan tartani próbálta magát az egyetemen és a szakmában, továbbra is filológusként szólván önmagáról, másfél

évtizedre eltemetett, elfeledett szerző lett. Kritikusai viszont ez idő alatt ragyogó hivatali pályát futott be; főrend lett, a német ókortudomány ekkori büszkesége, aki valóban Boeckh szintjén ismerte a görögséget; csak hogy minden tudását a szövegkiadás, a szöveg-helyreállítás, a szöveggondozás szolgálatába állította.

Nem arra fontos figyelni ezúttal, igaz-e volt-e Nietzsche-nek a tragédia kérdésében vagy sem, s jogosultak voltak-e Moellendorff vádjai vagy sem. A fontos az, hogy a filológia tudománya s a keretébe ágyazott irodalomtudomány válaszütra ért: elfogadja-e az elismerés és a támogatott munkálkodás fejében az önkorlátozást, lemond-e az interpretációról, a legszélesebb értelemben vett művészet, történet- és életinterpretációról, s behúzódik-e a számára kijelölt szaktudományi cellába, egyetemi tanterembe. Nietzsche, ifjúsága ellenére igen élesen látta e választat. Azt írta egyetemi éveit hű barátjának, Erwin Rhodénak, a majdani kitűnő vallástörténésznek: „Az ember elmagányosodik ebben a tudományban . . . Egészen elfeledtek beszélni . . . Pedig ha itt az idő, én beszélni akarok, olyan szabadon és komolyan, ahogyan csak lehet. Tudomány, művészet, filozófia egészen egybenőttek énbennem.” (1870. febr. 15.) S pontosan megfogalmazta másik egyetemi barátjának, Gersdorff bárónak ugyanez évben az elnévelés, a Fachba szorítás veszélyének igazi okát és eszközlőjét is: „Bizalmasan szólva: én a mai Poroszországot a kultúrára fölötté veszélyes hatalomnak vélem . . . Bár csak ne kellene nemzeti sikereinkért megfizetnünk más területeken [ti. a kultúráén] . . . Bármi nehéz legyen is, nekünk, filozófusoknak elégnek [elég erősnek] kell lennünk, hogy az általános megköttyösödésben józanok maradjunk.” (1870. nov. 7.) S aztán, már e korai leveleiben újra meg újra hitet tett amellett, hogy egyetemi, filológiai munkájának legfőbb, egyetlen értelmét az interpretációban, az élet vezérlő s teljessé tevő értékeinek felmutatásában látja.

II. A Közlöny iskolázásának három fokozata.

1. A tudományos kutatás európai fegyelmének s normáinak követelménye; a patriarchális nemzeti liberalizmus történelemigényének kiaknázása s átjatzása

Heinrich, aki az évtized elején maga is az Endrődi-féle *Figyelő* munkatársa volt, s élénk szemű kísérője a német tudományos mozgalomnak, kellett hogy tudjon *A tragédia* születéséről, hisz a *Figyelő* nagy cikkben ismertette, s Moellendorff kritikája Németországban erős hullámokat vetett. Nietzsche nevét – ha jól néztük – a következő évtizedben mégsem írta le. De Moellendorff irányához sem csatlakozott. Helyzetértékelésének s roppant céltudatosságának frappáns bizonyítéka a lap arculatának gyors és határozott kialakítása.

Pontosan érzekelte, hogy a már iparosodó, de még patriarchálisan agrár vezetésű magyar társadalmi berendezkedés erősen eltér a már ipari vezetésű, de még junker-birtokosi befolyásoltágú némettől abban, hogy még erősen igényelte a történetírás ideológiai támaszát, míg a német inkább civilizációs-termesztudományos-indusztriális eredményeinek hírverő erejét részesítette előnyben. Igyekezett kihasználni e tényt s a benne rejlő lehetőségeket a maga felfogásának alárendelni. „ . . . mindent magunknak kell elvégeznünk, csak a feldolgozandó terület határszélein várhatunk a külföldtől segítő közreműködést, – és a külföldi tudományos anyagot is újból kell nemzeti egyéniségünk

és fejlődésünk szempontjából átdolgozni, saját birtokunkká átalakítani. Kérdés – helyesen, a tudomány igényeinek megfelelően folyt-e eddigi munkásságunk? ” E kérdésre határozott nemmel válaszolt, s a korszerű hazai irodalomtudomány felépítésére hármass lépcsőzetet képzelt el, s ezt következetesen keresztül is vitte.

Az új lap első évfolyamaiban még túlsúlyban voltak a német nevű, a német iskolázottságú és a német tudományossághoz kötött szerzők. S túlsúlyban a latin-görög témák. Csakhogy minden témát határozottra, világos kérdésállításúra s konklúziójúra formáltatott. Cikkeket gyakran íratott át vagy írt át maga. S belterjes, a hazai tanárságnak túlságosan is távoli és aprólékos kérdéseket csak néhány öregnek (meg szerkesztőtársának) engedett meg. A klasszika filológiát tehát gyakorlóterepnek tekintette, „mert a classica philologia minden philologus iskolája”, „a legbefejezettebb, a legbiztosabb tudományok egyike”; „hézagos és töredékes minden philologusnak a szakképzettsége, ki a classica philologia elveit és módszerét nem ismeri” (1887: 296). A „román” és „germán” irodalomkutatás módszereit is akkor tudjuk hasznosítani kritikával, ha ezt az iskolát ismerjük, hisz azokat is ez nevelte föl. Egyszóval, történelmet mondott ő is, de egészen mást értett kutatásán, főleg kutatása módszerén, mint tudományágának legtöbb hazai neveltségű társa.

2. A középkor-, a latinitás- s az irodalmi művelődéstörténeti kutatások fellendítése

Amint azonban tehetette, igyekezett a hazai latinitás irányába fordítani latin szak tudású szerzőit. Úgy vélte, „egyesek, kiket ritka tehetség és kedvező körülmények kiváltságos helyzetbe juttatnak”, hasznosan vehetnek részt az egyetemes antikvitáskutatásban is; anyagi viszonyaiknak, tudományos készültségüknek, sajátos szükségleteiknek megfelelően azonban „leginkább csak oly kérdésekben fogjuk az európai philológiák kincseit gyarapíthatni, melyek erősebb vagy lazább szálakkal e földhöz és nemzetünk múltjához fűzvék.” (1887: 298.) Legnagyobb „fogása” e téren az ifjú Ábel Jenő útra bocsátása, előtérbe s példának állítása volt.

A pesti polgárcsalád fia, akinek apja félig német, félig magyar, anyja pedig angol volt, nyelvi s logikai tehetségével valóságos csodának számított. Már a középiskola végére ismerte a két klasszikus nyelv mellett a modern nyugati nyelveket éppúgy, mint a filológia főbb irányait és kérdésköreit is. Ábel kezdetben az antikvitással, majd a szerkesztő ösztönzésére, előbb párhuzamosan, aztán elsősorban a hazai latinitáshoz kapcsolódó magyar művelődéstörténettel s textológiai filológiával foglalkozott. Mindazzal a módszerbeli tanultsággal rendelkezett, amellyel a Ritschl-tanítványok, de a magyar helyzetnek megfelelően irányultsága és érdeklődése, kivált hazai tárgyokban, sokkal céltudatosabban kritikai volt, mint az övék. Kritikai álláspontját a művelődéstörténetnek főleg földrajz-, politika-, oktatás- és intézményhistóriai ágazataira alapozta. Igen nagy szükség volt ekkor erre a kritikai magatartásra. A levéltárakból a békés új viszonyok között nagy mennyiségben indult meg a latin anyag áradása, amely a *Corvinák* egy részének hazajutásában s kultuszában nyerte el a közönség szemében tetőzését. Az anyagban nemcsak történeti rendet, de értéksort is kellett teremteni, mert a közönség e tekintetben teljesen tájékozatlan volt, és többnyire szélsőségekben mozgott.

Ábel nem késlekedett akár a legszebb *Corvinák* tartalmi, könyvtörténeti, szövegsorrendi és szövegségi értékét sem kellő szintre szállítani le; mint ahogy nem kés-

lekedett addig alig emlegetett szerzők fejlődéstörténeti jelentőségét, művelődési jelzésértékét sem kimondani (pl. Garázda Péter, Beriszló Péter stb.), vagy mellékesnek látszó intézménytörténeti anyagok forrásértékét sokszorosán aláhúzni. Fölötte eredményes kéziratviszonyításait, kézirat származtatásait éppúgy hatalmas kultúrhistoriai jártasságának köszönhetette, mint szövegromlást, szöveghiányt javító pótlásait, coniecturáit és correctióit is. A Boeckh-iskolának és századközépi utódainak fegyverzetében, de azok ideológiai irányzatosságát elhagyva végezte művelődéstörténeti gyűjtő s földolgozó tevékenységét. Szintézist így nehéz lett volna alkotni, de azzal a középnemesi ideológiájú történetírással szemben, melyet a századközép kálvinista szellemű, nemzeti sérelmekről fűtött s nemzetkarakterológiától vezérelt Salamon–Szilágyi-féle nemzedéke művelt, többnyire az ő (s Heinrich) pozitívizmusa állt a valósághoz közelebb. A hazai német polgárvárosok iskoláztatási viszonyainak jótékony kisugárzását éppúgy fontosnak tartotta aláhúzni, mint elismerni a bécsi udvar némely intézkedésének civilizációs jelentőségét is. (*Egyetemeink a középkorban; Luther, Melancthon és L. Stöckel; Színügy Bártfán a XV. és XVI. században* stb., stb.). A népszerű hiedelmet: a királyi Magyarország viszonyait rosszabbnak kell ítélni a hódoltságéinál, az ő ismeretanyaga fel sem engedte merülni. Ám, mint hangsúlyoztuk, a történet szemléleti ítélkezést rendszeren éppúgy feladatán kívül állónak vélte, mint az esztétikait is.

Heinrich, aki már mint a pesti lutheránus gimnázium (egyébként katolikus) diákját ismerte, teljes erővel mögötte állt; nemcsak publikációi szervezésében, de hivatali előhaladásának, s aminek ez eszköze volt: egyetemi hatásának előmozdításában is. Huszonkét éves korában magántanár, huszonhatban szerkesztőtárs, huszonnyolcban rendes tanár a pesti egyetemen. Bármilyen veszteséget jelentett is korai halála, valamiképp mégis egész volt a pályája; betöltötte hivatását. Vele együtt és vele párhuzamosan, tanulva tőle és vitatkozva vele a 80-as évtized végére felnőtt egy olyan, a hazai latinitást vizsgáló nemzedék, amely a külföldi antikvitas- és latinitáskutatás szinte valamennyi eszközével rendelkezett. Ezt a tudományos együttmozgást a külfölddel folyton hangsúlyozták is, és joggal. Azért tudtak jelentős magyar kutatást létrehozni, vallották, mert a tudomány egyetemes mércéit alkalmazták. Ábel éppen azt vetette Hóman szemére, hogy a classica philologia németföldi eredményei speciálisan németnek nézi, s ennek megfelelően speciális magyarországi classica philológiát is kíván teremteni. „Dőreség volna, ha azt a munkát, amelyet a külföld századokig tartó fáradozás útján véghezvitt, mi újólag megtennők.” (1877, 355.) Heinrich nézetével állt e tekintetben is teljesen összhangban. „... többé-kevésbé reprodukáló lesz a mi munkásságunk” az egyetemes antik filológia terén, így írt a szerkesztő, „nem a tehetségek hiánya . . . hanem a segítő eszközök és források hozzáférhetetlensége, közönségünk csekély száma, viszonyaink mostohaasága” következtében (1887: 298.).

Milyen irányba fordult volna Ábel, ha magasabb kort, érett felnőtt kort ért volna meg, főleg az azonos latolgatni. Az azonban bizonyos, hogy Heinrich e kiváló tanítványa és munkatársa működését lépcsőfoknak, egy következő fázis előiskolájának tekintette. Ha a *Közlöny* első évfolyamai még telve voltak magyar vonatkozású nem hordozó klasszika filológiai cikkekkel, ez az arány néhány év múlva a magyar vagy a magyar vonatkozású latinitás javára toldott el. Ismét néhány esztendő múltán pedig a magyar nyelvű magyar irodalomtörténeti vagy művelődéstörténeti anyag javára.

3. A súlypont végleges áthelyezése a magyar irodalom anyagföltárására és kritikájára

Egy félszázad óta „kezdik a tudományos philologia teljes apparátusát átvinni s alkalmazni az újabkori irodalmakra is”. Nekünk azonban „nincs egyetlen írónk, kinek munkáját, a tudomány igényeinek megfelelő kiadásban bírnök; csak igen csekély számmal vannak tudományos értékű monográfiáink, életrajzaink, tanulmányaink. Irodalomtörténetünk, amennyiben ilyenről beszélhetünk, csak igen csekély részben tudomány, nagyobb része csupán felszínes hozzátvető alanyi vélekedés, . . . tetemes része egyenesen mithologia, és éppen e mítoszok öröklődnek legbámulatosabb szívóssággal szerzőről szerzőre . . . Az üres frázis és az alaposabb képzettség nélkül szükölködő fecsegő esztétizálás az irodalomtörténetírás főbb elemei. Fontos nagy kérdések nincsenek megoldva, sőt, mi még nagyobb baj, elő sem készítve.” . . . E fontos kérdések kutatása jegyében, megoldása birtokában írhatunk „a művelt nagyközönség igényeihez alkalmazkodó” olyan összefoglaló irodalomtörténetet is, amely „alapos tudományos kutatások eredményeire fog támaszkodhatni” (1887: 299–301.). Érvényesült persze a folyóirat, az iskolázás e hármas lépcsőzetű felépítésében egy történeti, egy időrendi megfontolás is. A nemzetközi középkorkutatásba, reneszánszvizsgálatba óhajtotta bekapcsolni az e tekintetben különösen felkészületlen magyar irodalomtörténetírást, s az előzmény nemzetközi szintű s európai kapcsolódású anyagának birtokában s arra építve folytatni a későbbi szakaszok feltárását. Természetesen mindkét tendencia csak mint általánosan érvényesülő szándék vehető fel, mert rögtön az első években közölt már maga Heinrich is magyar s tizen-nyolcadik-tizenkilencedik századi dolgozatokat is (l. pl. Katona-tanulmányait). S viszont, a 80-as évtized végén is akadt tisztán antik tematikájú cikk is a folyóiratban. Sokat mond, ha látjuk, a kezdő 1877-es évfolyam negyvennégy (44) tanulmánya közül mindössze három (3) volt magyar tárgyú, az 1888-as negyvennyolc (48) tanulmánya közül pedig már huszonhat (26).

A kérdés most az, milyen szemléletet alkalmazott, igyekezett uralomra juttatni a folyóirat szerkesztője?

III. A Közlöny tudományosságának arculata

1. A Közlöny viszonya az előd és kortárs publikációs típusokhoz

Megint egy fontos, bár ezúttal rövidebb közbevetésnek kell helyet adnunk.

A magyar irodalomtörténetírás a *Közlöny* indulása idején a megjelentetés lehetőségét illetően négy fő típusal rendelkezett. 1. A *Budapesti Szemle* (s az *Akadémiai Értesítő*), 2. az Abafi-féle *Figyelő*, 3. a középiskolák nyomtatott értesítői, évkönyvei, s végül, 4. a viszonylag kisszámú s teljesen esetleges kiadójú egyedi könyvek és füzetek. Ötödiknek fel lehetne venni a gyorsan bukó szépirodalmi lapvállalkozások s a napilapok társasrovatainak irodalomtörténeti jellegű közleményeit. Ezek azonban olyannyira tervszerűtlenek, alkalom-, sőt szinte véletlenszerűek voltak, hogy külön típusba sorolni őket aligha szükséges.

A közlés lehetőségének e négy típusa műfaji alapképletekbe is osztható, de nem minden esetben ugyanaz a publikációs lehetőség felel meg ugyanannak a műfaji képletnek. A *Budapesti Szemle* (s az *Akadémiai Értesítő*) meg néhány közületi periodika

főleg évkönyv) az angol rokonságú esszét kedvelte. A centralisták kezén alakult ez ki, s Gyulaién és munkatársaién formálódott tovább. A közölt tényanyaggal és dokumentálással takarékosan bánt ez az esszé. Határozottan értelmező célzatú volt, egy-egy összetett, tétellel sűrített, ideologikus jellegű konklúzió bizonyító előzményét adta elő világos logikával, erősen szűrt anyagban s jól olvasható előadásban. Gyulai kezén a pszichologikus elem előnyt, szinte elsőséget nyert ebben a műfajban. Bonyolult összevetésekre, sokoldalú igazolásra, főleg pedig részletes anyagfeltárára, mely háttérként lehetőleg minél többfajta történeti vonatkozást igyekszik beépíteni, ebben a műfajban nemigen adódott mód.

A másik három publikációs típus gyakran egybemosódó, gyakran meg nagyon is eltérő műfaji képletet foglalt magába. Ma már alig fölfogható jelentősége volt a középiskolák évkönyveinek: igen magvas tanulmányokat lehetett bennük olvasni; sok év vagy éppen egy élet gyűjtő és feldolgozó munkájának eredményeit. Sok volt azonban bennük az archaikus, az egykori *Tudományos Gyűjtemény*be illő tudóskodás is. S még több a lelkesült és zavaros, fennkölt és szavalatszerű szépmondás. Többnyire azonban a legjobb tanulmányok sem álltak a kor történetkutatói módszereinek színvonalán.

A *Figyelő*, amely 1876-tól lett a korábbi, a György Aladár s Endrődi Sándor irányította közművelődési-irodalmi lapból szaktudományi közlönyé, mindenfajta cikket közölt: anyagfeltárót éppúgy, mint elméleti vonatkozásút, külföldi műismeretést éppúgy, mint hazai kritikát, életrajzi összefoglalást éppúgy, mint aprólékos részlet-tisztázást is. A lapról ma az a berögzött közvélekedés, hogy a műkedvelő tudóskodás, a történeti s esztétikai ítélethiány megtestesülése volt. S ez igaz is, ha kiegészítjük azzal: ennek ellenére időnként igen friss és jó színvonalú összefoglalások s fontos szövegközlések is láttak benne napvilágot. Elég Szinyei Józsefnek Brandes nyomán járó áttekintésére utalni a kor irodalomtörténeti irányairól vagy ama Kazinczy-levelekre, melyeket a lap tett sorozatosan hozzáférhetővé. S ha a *Figyelő* nem volt alkalmas történeti anyagokat korszerű módszerekkel feltárni és történeti tárgyi kérdéseket tisztázni, a napilapok tárcarovatai még kevésbé tudták ezt megtenni. Az egyedi kiadványokat meg, szakszerűség tekintetében, a középiskolák évkönyveit jellemző vonások és szélsőségek karakterizálták.

Egyszóval, az *anyagfeltárás és anyagelőkészítés nagy európai korszakában* nem volt feltáró és előkészítő műhely és közlöny Magyarországon. Heinrich lapjának első öt-hat évében ezért is juttatott jelentős helyet a középiskolák értesítőiben megjelent tanulmányok bírálatának, míg a *Figyelő* tevékenységét többnyire néhány fölényes oldalvágással intézte el folyóirata. Ahol reménytelen berögzöttséget érzett a régimódi, bizonyítandó tétel nélküli tudakosságba, főleg pedig ahol dagályos, tényanyag nélküli szólamözönyt látott, a durvaságig kíméletlen volt kritikáiban, ahol viszont tehetséget vélt, nemcsak előzékenyen méltányoló, de segítő, tanító, nevelő szerepet is vállalt. Erre a ma már szinte mulatságosan megható nevelői zelusra jellemző az az eljárás, hogy Heinrich a maga s java munkatársai különösen sikerültnek érzett munkáiról a feldolgozás módját és folyamatát bemutatató ún. „önismertetést” készített s készíttetett, hogy „ha lehet, másokat is az általuk nyitott vagy művelt ösvényre csaljanak” (1879: 73.). S hogy nem volt eredménytelen e „csalogatás”, igazolja, hogy a középiskolai értesítők méltányolt szerzői a következő években rendszeren már a *Közlöny* szerzői között is szerepeltek. Munkatársi gárdáját belőlük, főleg azonban a pesti egyetem felnövő ifjúságából rekrutálta igen céltudatosan a *Közlöny*.

2. Heinrich történet- és tudományselejtének nyugati rokonai

A döntő kérdés, hangoztatjuk e kitérés után újra, milyen történeti, irodalom-történeti felfogás jegyében gyűjtötte s fogta össze a *Közlöny* szerkesztője gárdáját? A liberális demokrata Hettner azt vallotta, hogy az irodalmi eszmék és formák, amelyek a társadalom továbbjutásának fontos eszközlői, folytonos spirális cirkulációban vannak. A magasabb társadalomfejlődési fokon álló nemzet irodalma átadja őket a fejlődésben közvetlen alatta lévőknek, s az tovább a következőknek. Visszafelé áramlás is lehetséges. De míg a lefelé áramlásban az eszmék emelik az átvevő társadalmat, visszafelé mozgásokban az átvevő társadalmak emelik az eszméket. A reneszánsz utáni társadalomban ez az áramlás Hettner szerint Anglia–Franciaország–Németország–Közép- és Kelet-Európa sort jelentett. A visszafelé áramlás pedig jelenthette pl. a kelet-európai patriarkális társadalmak családiaságának vagy a német kisváros bensőségeségének az angol ipari társadalomra való, inspiráló, de emelt szintű visszasugárzását (pl. G. Eliot esetében). Hettner, mindenesetre, elsősorban az előbbi mozgást figyelte, s azt méltán nagyhirű tanítványa, Georg Brandes is.

Brandes azonban nemcsak Hettner tanítványa volt, hanem Nietzsche csodálója és első külföldi hírverője is. Hettner a baloldali hegelianusok történeti evolucionizmusát egyesítette a korapozitivisták természettudományos hajlamú szociologizmusával. Brandes nemcsak azért szegődött Nietzsche hírverőjévé, mert az szembezárt az intepretációról lemondó későpozitivisták törekvésekkel, hanem azért is, mert Hettner és rokonai történeti irányának módosítását, megújítását is szükségesnek látta. A történettudomány elhatárolását a szcientista-természettudományos elvű diszciplínáktól egyre többen érezték sürgetőnek. A történeti átélés, a történeti megélés, a történeti intuíció eszközeinek lehetőségeit látták adva a polgárság gondolkodói Nietzsche befolyásában. Annak az élményi elemnek a jelenlétét, amely ugyan már ekkor jelen volt a kezdő Dilthey munkásságában, de amely csak a XX. század elején sugárzott e munkásságból szét.

Egyelőre ugyan még a túlnyomó többség ösztönén óvakodott a nyíltan szubjektivistá-irracionalis élményi történelem intepretációtól. Most inkább még a felújult kanti kritizmus agnosztikus racionalizmusa szolgáltatta a történettudomány külön lényegű voltának filozofikus érveit. Az egyedi ember morális szabadságának, a szabadság történeti beteljesülésének vágya munkált itt a természeti szükségyszerűséggel szemben. S a történelmet befogadó értelmező s értékesítő tevékenységnek gyűjtőpontjában egyaránt az individuum és szubjektum, az individualitás és szubjektivitás került. Amitől aztán már nem esett messzire a szélsőséges individualizmus és szubjektivizmus intuicionista, élményi történelmi intepretációja.

3. Az uralkodó hazai felfogások és a *Közlöny*; Toldy és Heinrich; az Arany-kör és Heinrich

Heinrich nem követte Hettner, bármily méltánylással szolt is róla az évtized elején. S Brandes sem, akit pedig alaposan ismernie kellett, hisz az Endrődi-féle *Figyelő* sorra bemutatva köteteit. Nem csatlakozott az uralkodó hazai felfogásokhoz sem. Igaz, el is csak részben utasította őket.

Az uralkodó hazai felfogások kettős variációban jelentek meg ezekben az években. Toldy Ferencé volt az egyik, Arany különböző közvetítésű felfogása a másik. A magyar

irodalom történetének egészét tekintve az iskolai tankönyvek több mint négyötöde Toldyt követte, felosztásban is, felfogásban is. Ne feledjük, az 50-es években maga Arany is nagykörösi tanítási vázlatát Toldy alapján építette fel. Mindazonáltal, amiről az Arany-kör tagjai már írtak, ama tárgykörben vagy történeti szakaszban hatásuk még a Toldyt leghívebben követők esetében is érzékelhető volt. Hisz már maga Toldy arra kérte Aranyt, hadd vegye át 1864-es Gyöngyösi-kiadásához az ő, Arany-tanulmányát (A. J. KrK XI. 812.).

Toldy, tudjuk, a romantikusok, kivált a Schlegelek Gervinuson átszűrt felfogását tekintette mintának. Nem volt eszmei tisztázásokra beállított elme, sem esztétikai, sem történetfilozófiai tekintetben. Példáitól csak nagy általánosságban vett át alapelveket, ösztönösen alkalmazva őket, hasznosítva őket a reformkor hazai polgárosító nemesi ideológiájának kívánalmaihoz. A nemzet szellemi nyilatkozásait követte ő is, s a nemzeti szellem karakterének kiformalását és tudatosodását kívánta vezető szempontnak megtenni. A nemzetet osztatlan egységnek tekintette, önelvű fejlődéssel, s a nemzet szellemi reprezentánsának a nemzet politikai vezető rétegét, illetőleg a hozzájuk tartozó értelmiséget tekintette. A vallási, a politikai s a szociális harcokat (ha az utóbbiakról tudomást vett) úgy fogta fel, mint a nemzeti szellem mivoltát is tisztázó, rétegző, kibontakoztató folyamatokat. Esztétikai szempontjai szűkösek voltak s régebbiek, mint történetiszemléletűek. A Schlegelek filozofikus esztétikáját nem igyekezett magáévá tenni. A Kant-követők és kortársak morális alapozású esztétikai gondolkodásából sajátított el a legtöbbet, a hazai viszonyokra alkalmazva őket, bár inkább csak szólamszerűen (pl. a jó, a szép, az igaz hármasságát). Az irodalom körét a jelenhez közeledve inkább formára tekintő pragmatizmussal, a külföldi példákat követve szűkítette a valódi szépirodalomra, mintsem elméleti megfontolások alapján.

Arany, mint mondtuk, nagy hatást gyakorolt, de szinte mindig közvetítőkön át. A történeti-esztétikai szintézis alapozására szánt fontos, Erdélyi felfogását részben ötvöző, részben átformáló vázlatok (*Népiességünk a költészetben, A magyar népdal az irodalomban, Töredékes gondolatok*) kézírataiból s beszélgetésekből voltak körében ismeretesek. Ő is a nemzet egységében gondolkodott. De a többségre fundált nemzeti egységben, s így a nemzeti tudat fejlődésének súlypontját mindig az érdeken, szellemben, formában a többséghez tartozó értelmiségben, illetőleg a folklór irodalmat alkotó csoportokban, típusokban látta. Ezért beszélt folyvást, s egyre inkább, a népiesnek s a nemzetinek egységéről mint eszményről. Környezete többnyire a többséghez tartozás e mozzanata nélkül, mint egy szervesen alakuló hierarchiához tartozó s vele együtt fejlődő szellemi valóról szólt a nemzeti jellegről és formáról. Az érdek mozzanat nem az egység alapját alkotó többséghez tartozást, hanem a hierarchiába tartozást hordozta. Az érdek-egyesítés híres jelszava többségünkél a hierarchia szerves fejlődésének szolgálatát jelentette. Még Arany László is nem a többséghez tartozás eltűntében, hanem a hierarchia megbomlásában, szétszakadásában látta a nemzeti szellem koronkénti művelődési lehanyaglásának okát (*Politikai költészetünk*). A magát reformkor örökösének vélő s a Kiegyezés társadalmi szerkezetét domináló réteg szemlélete vetült így vissza a történelemre.

Toldy s az Arany-kör (– s nem Arany! –) szemléletét Beöthy dolgozta végleg össze, a nemzeti irodalom új, máig ható koncepcióját alkotva meg. A nemzeti szellem helyébe elsőszámú értéknek a nemzeti *jellem* megjelenítését és védelmét tette meg; a

nemzeti jellemét, mely természeti adottságokból a kiválasztódás történeti-természeti folyamatában jött létre. S amelyet a nemzet mindenkori társadalmi hierarchiáját domináló réteg testesített meg mindig legteljesebben. A nem hozzájuk tartozó rétegekből indulók is s a más népekből származók is, ha tehetségesek, az általuk megtestesített jellemhez, annak valamely vonásához hasonulnak. Petőfi például szabadságszeretetéhez, Arany józan, epikus bölcsességéhez (l. különösen az *Irodalomtörténet Elmélete* c. egyetemi előadását, 1905–1907, könyvatos, OSZK). Az esztétikai, a szépirodalmi írásművek elválasztását is a nem esztétikai, a nem szépirodalmiaktól az által vélte megtehetni, miszerint az előbbiek ismérve az, hogy bennük „legkiválóbban nyilatkozik a nemzet lelke, s amelyek az egész nemzet lelkéhez szólnak” (*A magyar irodalom története*. I. 1896. 8–10.).

Toldyt Heinrich, bár nemzeti s tudománytörténeti jelentőségét s emberi nagyságát nyomatékosan hangsúlyozta, egészen elutasította. Nem ugyan történet szemléleti s ideológiai okokból, nem közvetlenül azokból. Hanem tudományfelfogás- s tudomány-módszertaniakból. „A halhatatlan érdemű Toldy Ferenc mindenütt és mindenben a szikla, melyre . . . építenek, — pedig ma már tudjuk, hogy Toldyra építeni valóban semmiben sem szabad.” (1887: 300.) Majd kifejtette, hogy a történetírás nemzeti szolgálatának hibás felfogása a magyar irodalomvizsgálat tudománytalanságának is, esztétikatlanságának is fő oka. Nem történeti kritikára, nem a történelemtől való gondolkodásra tanítja közönségét, hanem lelkesíti, „animálja”.

S igen világosan mutatott rá, hogy ez a passzív rezisztencia korának, nemzedékének és vezető rétegének öröksége, amely, szerinte, saját korában sem volt oly hasznos, mint vélték, — túlélő formájában azonban egyenesen káros, a továbbjutás fő akadályá. „A negyvenkilences katasztrófa után igazolt és fontos volt e szempont — írta engedékenyen —, akkor mindig az egész nemzetre kellett tekintettel lenni és hatni, hogy megóvjuk a magyart az elcsüggedéstől és elnemzetietlenedéstől . . . Ma teljesen megváltoztak a viszonyok, megváltozott a nagyközönség is, mely kiadóink egyhangú nyilatkozata szerint édeskeveset törődik tudományos irodalmunkkal, sőt, még az egyenesen neki szánt művekkel is. Persze nem arról van szó . . . hogy ne írjunk irodalomtörténetet a nagyközönség számára is, melyben elvégre sikerülni fog az irodalom iránt mélyebb érdeklődést is felkeltenünk; — de . . . a nagyközönség számára sem lehetet értékes dolgokat írni, mielőtt az anyag tudományosan megrostálva, földolgozva, tisztába hozva nincsen”, különben folyik a közönség agyának „mitoszokkal”, „érezgőzzel”, „esztelen szellemességekkel” való tovább tömködése. (1887: 301.)

Ha Toldyt, főleg pedig e passzív rezisztenciás szellemet ily keményen elítélte, érthető, ha az egyre erőteljesebben előretörő Beöthy, az általa képviselt szellemet és módszert is mély iróniával szemlélte. Nem volt nehéz észrevennie, hogy a „mitoszok”, az „üres szólamok”, a „fecsegő esztétizálás” főleg benne és körötte öröklődik. Ezért szinte fontosabb, hogy érzékelt, s tapintatosan bár, meg is írta, miképp iktatózott ki maga Arany az Arany-kör felfogásából. A legnagyobb elismeréssel szólt például Gyulai Katona-tanulmányának lélektani élelslátásáról, megformálási művészetéről, befogadói érzékenységéről, de két olyan tény, két olyan hiányt szegezett vele szembe, amely Gyulai egész munkásságára is kérdőjelet tett. Gyulai nem vette műve újabb kiadásában sem komolyan számba a *Bánk Bánt* előző Katona-darabokat. Így sem esztétikai, sem lélektani tekintetben nem lehet hiteles képe a *Bánk* művészi koncentrációjáról, szűréséről, eljárás módjáról.

A másik hiányt igen tapintatosan, de nem kisebb hangsúllyal említi: Arany összehasonlító munkásságának figyelmen kívül hagyását (1883: 945.).

Mint Endrődiék, Heinrich is szívesen hivatkozott az értekező Aranyra. Főleg a *Zrinyi és Tassóra*, s a Bánk-tanulmányra, az összehasonlító s a forrásokkal szembesítő Aranyra. 1911-es Gyulai-jellemzésében is – alighanem a legjobb Gyulai-kép máig – azt hiányolta Gyulaiból, amit örömmel mutatott fel Aranyban. A belső történeti ismeretet, a korhoz alkalmazott történeti módszert, a művelődésre alkalmazott sajátos történeti szemléletet. Az irodalomtörténész Gyulai fő erényei a szépíró, a novellista, a regényíró erényei; pszichológus, de nem történeti korokkal szembesítő pszichológus. A maga korának, irányának pszichológiai (esztétikai, etikai stb.) képzeit s normáit vetíti vissza.

De a teljes képhez még egy különbséget fel kell említeni: Szilády és Heinrich különbségét. A nyolcvanas években egyre inkább fegyvertársak lettek, s az *Irodalomtörténeti Közleményeket* már közösen hozták létre. Szilády az új lapot szigorúbban s módszeresebben szerkesztette, mint Heinrich az övét. De, kétségtől, szemlélet szempontjából konzervatívabban is. Szilády göttingai éve ellenére kötöttebb volt a belterjes magyar nemesi szemlélethez, kivált a magyar nemesi kálvinista nemzetkaraktrológiai történetiszemlélethez. Míg Heinrich pl. a XVIII. századot, a carolinus-terezianus korszakot s a királyi Magyarország irodalmát és művelődését éppoly örömmel vizsgálta, mint bármely korszakét, Szilády a reformáció korát s Erdély s a hódoltság művelődését határozottan előnyben részesítette. S míg Heinrich szinte saját napjaiig elment, Szilády jobban szeretett reformkor előtti tárgykörből cikkeket közölni. S ha Heinrich óriási mennyiségű idegen szakirodalmat ismertetett, Szilády – az *ItK* magyar szakjellegéhez képest is – meglehetősen keveset, elméletit pedig szinte egyáltalán nem. Szilády hasonlíthatatlanul alaposabb volt – Heinrich viszont nyitottabb szellem, jobb nevelő.

IV. A Közlöny szellemi kisugárzása és hagyatéka

1. *A keretek megteremtője: a tudományszervező, a tudós-nevelő, a módszer-közvetítő: a felkészítő*

Történetiszemléleti-esztétikai koncepció kifejtésére azonban nem vállalkozott. Egy-egy esztétikai funkciójú cikkzárásnak, átkötő vagy bevezető résznek alkalmazta az Aranykör tételeit, képleteit, de igazában nem sok köze volt hozzájuk. Legszívesebben barátjának, Wilhelm Scherernek történetiszemléletét és történeti módszerét hasznosította. Scherer, aki maga is Hettner vonzasköréből indult, fölünyesen okos, de szinte az oppor-tunizmusig, sőt, a cinizmusig reálpolitikus magatartású ember volt. Ha nektek ez kell, – volt minden mozdulatában. A bismarcki birodalom nacionalizmusát csak szólalomk erejéig tette magáévá. De mély szépségszissel viseltetett a század első fele történetfilozófiai irányainak zárt rendszerű interpretációi iránt is. Hettner felfogása nyomán egy olyan tág liberális evolucionista képletet alakított ki, amely szabad maradt minden célvi szemléletől és ítélkezéstől, s csupán a történeti fejlemények mibenlétének, keletkezési körülményeinek s okának pozitívisztikus kutatására kötelezett. Híres hármas képlete: a költői mű abból tevődik össze, amit (biológiai, társadalmi, művelődési) *örökségként hoz* magával az alkotó (Erebtbes), amit *tanul elődeitől* vagy kortársaitól akár spontánul, akár tudatos

elszánással (Erlerntes), s végül amit *átél maga*, ami szorosabban szubjektumához kötött (Erlebtes).

E képlet történet szemléletileg oly tág s kategoriálisan annyira formállogikai megközelítése volt a történeti evolúció folyamatának, hogy szinte minden nézet és módszer befogadására s elutasítására alkalmasnak számított; teret engedett szociologikus és pszichologikus, művészetközi és stílustörténeti s más hasonló magyarázatoknak is. Scherer egy nagyarányú *Poétikát* is írt, R. Welck szerint egyik legkitűnőbbet a tárgykör klasszikus anyagának utolsó összefoglalásai között. Ez a munka is e kettős lehetőség biztosítási vágyáról tanúskodik. A poétika történeti jellegét is érzékelteti, mint ahogy ezt a század első fele tette, s szubjektumhoz kötött voltát is sugallja, mint ahogy a saját kora kezdte vélni.

Scherer azonban, bár képletét irányzatra, műfajra, korszakra, nemzeti irodalomra egyaránt kiterjesztette, a Hohenzollern-birodalom nemzeti önelvűséget hangoztató történeti szellemével túlságosan is szembekeült volna, ha Hettner követve az európai progresszióval együtt járó áramlást, progressziót helyezte volna érdeklődése középpontjába. Heinrich e tekintetben szabadabb volt. Igaz, teljes tudományos irodalomtörténet megírására maga sohasem gondolt, s egyelőre tanítványainak, munkatársainak sem tűzte ki e feladatot. De végső soron ehhez gyűjtötte az anyagot. Előzetes szintézisek szükségességét és lehetőségét ugyan nem vetette el, de valódi tudományos szintézishez az anyag ismeretét és kritikáját még kevésnek vélte. A Scherer-féle képletet ő egy olyan komparatizmussal töltötte ki, amelynek hármas feladatot jelölt ki.

Az egyes irodalmak jellegzetes tárgyairól igyekezett kimutatni, hogy ugyanezek a tárgyak ugyanúgy vagy nemzeti változatban más irodalmakban megvannak. Keresztüláramlanak az egész egybetartozó művelődési körön. Vagy ha nem maguk a tárgyak, akkor a másnemű tárgyak hasonló kezelése hullámozott végig ugyanazon a művelődési körön. Az esztétikai fejtegetéseket lehetőleg elkerülte; túlságosan is a romantika spekulációihoz kötődnek érezte ezt az egész tevékenységet. De egy téma irodalmiasulását épp a tárgyak kezelésének hasonlóságában vélte fölfedezni. Végül azt igyekezett megmutatni, hogy az azonos tárgyak vagy a hasonló tárgy kezelése rokon *történeti fázisban* lesz otthonos, befogadott egy-egy újabb irodalomban.

Jól látni mindebből, a Scherer-féle képletet minél több „hettneri” elemmel igyekezett megtölteni, s íróink s műveink minél hosszabb sorát az európai művelődés civilizációs fejlődésrendjébe iktatni; eredetiségüket nem tagadva, de gyakran – nem lehet tagadni – mellékes vagy esetleges esztétikai vonásaikon át. Hogy európai művelődéskörön belüli átregzés folyamatában a német közvetítést oly kiemelkedően fontosnak tartotta, nemcsak s nem is elsősorban német származásával, német tanultságával vagy politikai orientációjával függött össze. Annál kevésbé, mert ez utóbbi egyáltalán nem volt különösebben jellemző rá. Hanem a hettneri fejlődéstörténeti felfogás érvényesítésével. Ami azonban, sajnos, azt is jelentette, hogy a magyar primátus gondolatát, ha maga nem hangoztatta is, elfogadta. Folyóiratában egy sor, a nemzetiségek kultúráját megértéssel tárgyaló cikk is jelent meg, de szinte egyikből sem hiányzott, bármi enyhe formában, az elsőbbség jogigényének kijelentése.

Mindazonáltal a kor tudományosságában, Péterfyn kívül, a Beöthy-féle magatartással leginkább ő állt szemben. A pszichológus feladata lenne kutatni, milyen indulat, milyen ellenállás s ki, mi ellen hajtotta, hogy szinte mániákusan igyekezzék mindenről

igazolni, csak az összes, az egységes európai kultúrában jöhetett létre, s csak abban van igazán jelentése, értelme, történelme. Azt azonban alighanem pszichológiai (vagy éppen mélypszichológiai) kutatás nélkül is meg lehet állapítani, hogy a reálpolitikus, a kompromisszumra törekvő Heinrich mindvégig megőrzött valamit abból, amit nemzedéktársa, az ifjú Arany László – kicsit patetikusan – valamennyiük nevében úgy mondott: „elérkezett az idő, hogy a magyar költő, a magyar tudós is az egyetemes eszmék árára bocsátkozzék.”

2. *A Közlöny módszereinek irányzati összefogása: a tárgy történet; tárgy történet és összehasonlítás; szellemi nyitottság és szabadelvű nemzeti elv; hagyatéék és rokonság*

A *Közlöny* másfél évtizedes munkásságával kidolgozta azt a sajátos kutatási irányt és módszert, a tárgy történetet, mely egészében csak az *Irodalomtörténeti Közleményekben* érvényesült, s ott hozta meg eredményeit. Heinrich jól tudta, ezek nélkül az eredmények nélkül a rendszeres irodalomtörténeti munka lehetetlen. Ezeknek az eredményeknek s ennek az iránynak az oldaláról, láthattuk, némi kicsinyléssel tekintett az esszére. A tanulmánnyal szemben szinte haszontalan és komolytalan időfecsérlésnek vélte. Hogy alaposan tévedett, mondanunk is fölösleges. Az esszé nélkülözhetetlen, nagy műfaj az irodalomtudomány egészében is, a szorosabban vett irodalomtörténetben is. Tanulmány és esszé nem ellenségesen néz szembe egymással, hanem testvérként segíti egymást. Mindez azonban köztudott. Hogy mégis érintjük Heinrich (s a folyóirat) e vonását, tesszük azért, mert örökségének egyszerre ragadható meg benne egy nagyon értékes s egy meglehetősen gátló eleme.

Az utóbbiról tulajdonképpen már bőven szóltunk; elutasított minden történetileg kellően nem igazolt ötletet, tézist, koncepciót. De maga saját tényeiből szintézist építeni fázott; egyre a jövő feladatai körébe odázta el ezt az építést. Néhány alaptétel, néhány magatartásbeli alapponás szolgáltatva azt a munkahipotézist, amely egyik nélkülözhetetlen előfeltétele minden eredményes kutatásnak. Ezek a tézisek, ezek a vonások kölcsönözték módszerének és irányának, a tárgy történetnek fő pilléreit.

A tárgy történetet, főleg a hazai olcsó irodalmi szellem történet demagógiája hatására, ma is sokan hajlamosak az összehasonlítás részint ama primitív válfajával azonosítani, amely a témák útját és rokonságát külsődleges hasonlóságai alapján igyekezett megállapítani; pl. a történetek, a figurák, a helyzetek egyes esetleges elemeinek hasonlósága alapján. Részint ama válfajával, amely hatásokat kutatott, ugyancsak esetleges: életrajzi, érintkezési, olvasmányi (stb.) kapcsolódásokra támaszkodva. A tárgy történeti összehasonlítás azonban nem ez, s Heinrich számára sem volt ez. Számára az irodalmi tárgy jellemző tulajdonságainak olyan számbavételét, leírását, keletkezés magyarázatát jelentette, amelynek segítségével az beilleszthető a világirodalom tárgyainak sorába, a művelődési jelenségek azonos csoportjába. Nem a témátörténettel, nem az irodalmi szűzsék történetével volt egyenlő számára a tárgy történet, hanem az irodalmi objektumok történetével. Az író, a mű, a közönség tulajdonságai és viszonyai mind tárgyai és feladatai voltak kutatói tevékenységének és irányának.

E tárgy történeti kutatás értékes magatartásbeli örökségből kettőt emelünk ki. Az egyik a folytonos óvás a történetileg meg nem alapozott szintetizáló ötletektől; a másik a komparatiztika jelenlétének állandó követelménye.

Ha az esszé elhagyja a tanulmány hitelesítő támaszát, biztosító ellenőrzését, s pusztán „rádöbbenésre”, intuícóra hagyatkozik, rendszerint, vélte, többet árt, mint használ. Óvása jogosultságára a két háború közti esszé egy része, jelentékeny része lehet a szomorú bizonyosság, s a nagy esszéírónak, Babitsnak nagyon is indokolt panasza e kortársai ellen a keserű tanúság. Nem azért utalunk éppen Babitsra, mert, mint említettük, szíves viszony fűzte az öreg tudóshoz; nem is azért, mert panaszló tanúsága különösen találó, hanem azért, mert kiváló filológiai tanultságának megfelelően jól kellett ismernie Heinrich folyóiratát, s még inkább azért, mert a tárgyszerűséget, a történetiséget s a komparatiztikát illető követelményeik éppúgy meglehetősen közel estek, mint nemzeti elvről vallott szabadelvű felfogásuk is.

A történeti tényszerűség, a filológiai tárgyszerűség mindkettejük számára elengedhetetlen előfeltétele volt az irodalommal való foglalkozásnak. „Újat mondani könnyű – így írt Babits –, s minden nagyobb olvasottságú fürgébb szellemű ember végezhet olyan ártékeléseket, alkothat olyan elméleteket, amelyeket [. . .] könyvében találunk, akár naponta.” Az ilyen „könnyed szintéziseket” gyártó esszé „bizonyos életkoron alul jellemző” (s Babits bizonyos embertípust, bármily idősen is, „bizonyos életkoron alulinak” tekintett). Az ilyen esszé, folytatja, „mindennek kritikus, csak önmagának s elméleteinek nem, mert azokat mértékül használja”, s mert mindig és eleve elmulasztja hozzájuk „ellenőrizni a kiinduló adatok igazságát” (*Írók a két háború között*, é. n. 215., 284., 224.). Mindez nagyon is közel esik ahhoz, amit Heinrich „a felszínesen hozzátvető alanyi vélekedésről”, „az érzésgőzről”, „az esztelen szellemességekről” „a mitoszok” „bámulatos szívósságú” öröklődéséről mondott.

De nem kevésbé jelentős s nem kevésbé rokon a komparatiztika fontosságáról vallott felfogásuk sem. Heinrich azt tudatosította folyvást s vitte át a közmentalitásba, amit Babits sem győzött eléggé hangoztatni. A magyar művelődés az egyetemes európai művelődés kiszakíthatatlan része, s minden elemének származtatása és értelmezése ez egyetemességhez való viszonyának, rokonságának vagy különbségének minősítésében mehet végbe. Ő is (mint Babits) azt vallotta, Közép-Kelet-Európa kultúrái helyzetüknél és sorsuknál fogva mélyen rokonok, nem utolsó sorban éppen abban, hogy valamennyien rokon módon tekintettek az egyetemes európai ideák és ideálok fejlődésmenetére, s irodalmuktól ez ideálok és ideák funkcionális áthasonítását várták el. Ez a saját tulajdonná változtatott magatartás- és eszmekincs egyszerre tette gazdagabbá e befogadó nemzeteket, de az egyetemes európai kultúrát is. E törekvés megragadásában jut el a történész Heinrich szerint is, Babits szerint is, egy, az elválasztó vonásoknál mélyebb egyetemes emberi rétegre, „ott túljutunk már a nemzeti különbségeken, s egy differenciálatlan, valójában nemzetközi rétegre jutunk” (Babits, uo. 234.).

Az európai szabadelvű nemzetfelfogás híve volt Heinrich is, Babits is (1. erre pl. Babits válasza a Fortissimo-perben s Heinrich polémiái az *Irodalomtörténet* ellenében). Igaz, Heinrich tudomásul vette, s hallgatólagosan elfogadta a nemesi-birtokosi szellem politikai-közéleti uralmát; igaz, Babits, kivált a 30-as években, magyarsága bizonyításában, az akkori közszellem hatására s ellenfelei szorítására, előhozakodott nemesi származásával s tudatörökségével. Valójában azonban, bármi felemásan és konzervatíván is, a polgári liberalizmus hívei voltak. S bíztak annyira, ha nem jobban, a népek közös s egyetemes „mélykultúrájában”, mint akik a nemesi-romantikus örökségű nemzeti-népi (vagy regionális) önelvűség princípiuma jegyében az ő polgári voltukat, liberalizmusukat

hányták szemükre s vélték őket a nemzeti értékekre és érdekekre kevésbé érzékenyeknek. Abba a zsákutcába azonban egyikük sem ment bele, mintha csak az ún. népi mélykultúrák lehetnének a szellemi közlekedés, a lelki alakítás eszközlői. Magas és mélykultúra, ha valódi, egyaránt eszközlője s tárgya e kölcsönös közlekedésnek és alakításnak. Heinrich ezért is sürgette egyre, hogy a régi és névtelen emlékek után s velük együtt a modern irodalom és kultúra is nyerje el immár a maga összehasonlító kutatását.

V. Összegzés: Wissenschaft eines Unpolitischen? – Wissenschaft eines Halbpolitischen

Mi hát a *Közlöny* irányítója tevékenységének köztörténeti, társadalomtörténeti értéke? Elmarasztalóan, enyhítően vagy éppen dicsérően alkalmazhatjuk-e rá fejezet-címünk Th. Mann-variációját? A német s a magyar fejlődés különbségei felelhetnek rá megközelítő helyességgel.

Ma már tudjuk, a századvég, a századforduló német értelmiségének különleges szerencsétlensége volt, hogy ama polgárság történeti útjából, amelyhez kapcsolódott, mintegy kiesett a liberális demokrácia tevékeny, önalakító szakasza. Amidőn e polgárság a gazdasági hatalomnak elsődleges, a politikainak pedig legalább feles birtokosa lett, már nem állt érdekében a liberális polgári demokrácia alapvető elveinek és vívmányainak érvényesítése. Az értelmiséget arra igyekezett rászorítani: a természettudománnyal foglalkozzék, mégpedig politikátlanul. Igazolól elvül, ideológiául e tereléshez a junker-polgári világ azt sugallta, „nemzeti küldetésének”, a germán nagyság szellemi reprezentációjának az értelmiség ezáltal tehet leginkább eleget. A hatalmasan fejlődő ipar igényelte s támogatta ezt a természettudományt. Theodore Roosevelt amerikai elnök európai útja alkalmával a századelőn semmiről sem nyilatkozott oly lenyűgözötten, mint a német ipargazdaság és természettudomány civilizációs összeműködéséről. A társadalomtudományok ún. szellemtudományi felét pedig a szakemberség izoláló szerepébe, „méltóságába” törekedett ez a hatalmi rend bekormányozni.

A századelőn, az első világháború körül nagy értelmiségi tömegek fordultak szembe e kettős magatartással, kétségtelen; de hasonlíthatatlanul nagyobb számúak maradtak meg, s lettek (akarva-akaratlan) a náci hatalomra törés csöndestársai vagy legalább tétlen szemlélői.

A magyar hatalmi erők még nem bízhatták reprezentációjukat a természettudományokra; a társadalmi-művelődési fejlettség akkori szintje miatt sem, az ország etnikai összetétele miatt sem. Társadalomtudományi ágazatok ún. szellemtudományi felére kellett bízniok. Mindenekelőtt ezeknek a jogtörténettől mélyen áthatott história felére. Mégpedig ama tradicionális-rendi jogtörténettől áthatott felére, amely a „kiválasztódott” nemzetek és osztályok uralmi helyzetét és küldetéses karakterét gondviselés-elvű fejlődésment eredményeként magyarázta, s ezt megtámogatta modern, természettudományi, nacionáldarwinista elvekkel. Beöthy egyre növekvő szerepe egyenes arányban állt egyre növekvő ily funkciójú ideologikusságával.

Ennek a szellemtudományi reprezentációnak, ennek a történeti-irodalomtörténeti reprezentációnak, ennek az ideológiának kevés dolog árthatott volna többet, mint egy olyan művelődéstörténet vagy akár civilizációtörténet, amely az önelvű nemzeti fejlődés-princípium mind romantikus, mind pozitivistá alapozású fajtájával az európai evolúció

szétválaszthatatlan összefüggésrendszerét szegezte volna szembe. S Heinrich tanultságánál fogva alkalmas lehetett volna erre, mert igazában sem a romantikus, sem a pozitivistá tudományosság tanítványa nem volt, hanem a XIX. század eleji, organikus s relációs elvű liberális művelődéstörténeti iskoláé. Munkássága, iránya, folyóirata ennek ellenére sem hozott létre az izoláló nemzeti önelvűséggel szembeállítható szociologikus szempontú, európai összefüggésű (azaz hitelesebben nemzeti) művelődéstörténetet.

A művelődéstörténet mindenkor előfeltétele, sine qua nonja az irodalomtudományos irodalomtörténetírásnak s az irodalomtörténeti irodalomtudománynak. Előfeltétel szerepét azonban csak akkor töltheti be, akkor lehet valóban Kulturgeschichte der Literatur-rá, History of Civilization of Literature-ré, ha egy szintetizáló, mégpedig egy esztétikai módon szintetizáló irodalomtudománynak-irodalomtörténetnek az előfeltétele. S ez hiányzott Heinrichnél. Ahhoz volt szellemi ereje és bátorsága, hogy elhárítsa, az irodalom művelődéstörténete jegyében, a birtokosság Beöthy irodalomtörténetén át (is) megjelenülő ideológiáját; ahhoz viszont nem volt ereje (tehetsége vagy bátorsága), hogy egy másikat, egy másik esztétikai szintézist magába foglalót szögezzen vele szembe. De nyilván elsősorban nem is az egyedi bátorság és tehetség elégtelenségének a következménye volt ez, hanem a társadalmi-művelődési támogatottság és sugalom hiányáé.

Így is jelentős erőket vont ki a nacionalista ideológia hatásköréből, s jelentős erőkre oltotta a nemzeti művelődés európai összetartozásának érzetét. Nacionalista magyar irodalomtudós szép számmal akadt, de olyan alig egy-kettő, aki vérségi képletekbe akarta volna kötni-szigetelni az irodalom értékeit. Annak tudatosításában nagy része volt Heinrich nevelői tevékenységének, hogy a nemzeti művelődés tényei csak nagyobb, ezúttal európai összefüggésben értelmezhetők igazán. Maga azonban nem teremtett ilyen rendszert. Megállt félúton. „Politikátlansága”, mindenesetre, nem volt politikai jelentőség nélküli. Beöthy (reakciós) „állító politikusságával” szemben kell együtt szemlélni s megmérni az ő (reakciós politikusságot) „tagadó politikátlanságát”. Így ha a Th. Mann-variációt kívánnánk munkásságára, tevékenységére alkalmazni, az talán így hangoznék: Wissenschaft eines liberalen Halbpolitischen.